

ELTE BTK Magyar nyelv és irodalom MA II.

Mészáros Katalin Edit

Megakadásjelenségek és a néma szünetek – kategóriák összefüggései

A pszicholingvisztika „az ember beszélt és írott kommunikációjának mentális mechanizmusaival, folyamataival és működésével foglalkozó olyan tudomány, amely elméleti megközelítéseit és modelljeit kísérleti adatok alapján fogalmazza meg”.¹ Ezen vizsgálati keretben kiemelkedő szerepet kap a spontán megnyilatkozások kutatása. „A spontán beszéd produkciója az a folyamat, amely a megszólalás szándékától a kiejtésig tart.”² Amennyiben a beszélő előzetesen felkészül mondanójára, annak végleges formáját azonban csak az adott beszédhelyzetben rendeli hozzá a megszólaláshoz, félspontán vagy félinterpretatív beszédről van szó. Ha az aktuális közlést beszédtervezés nem előzi meg, valódi spontán beszédnek tekintjük.

1 A beszédprodukció folyamatának vizsgálata bonyolult, a közben zajló mentális működésekről sok esetben csak feltevéseink vannak. Ugyanakkor amennyiben elfogadjuk azt a hipotézist, hogy „egy folyamat zavarai ugyanazon mechanizmus eredményeképpen jönnek létre, mint a hibátlan folyamat”,³ a megakadásjelenségek vizsgálatával közelebb kerülhetünk a megfejtéshez. Magyar nyelvre alap-

1 Gósy Mária, *Pszicholingvisztika*, Budapest, Osiris, 2005, 22.

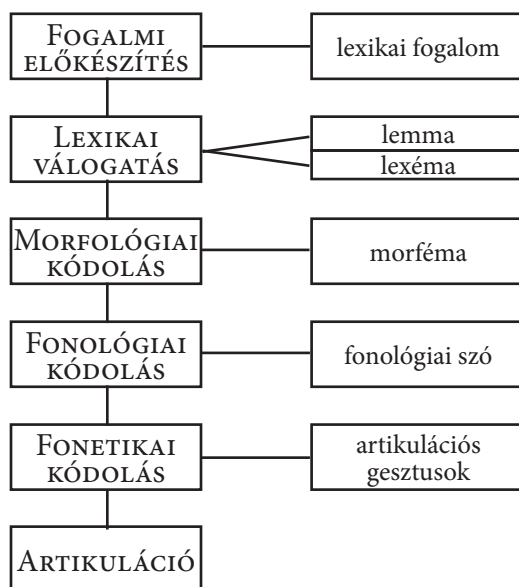
2 Gósy Mária, *I.m.*, 71.

3 Gósy Mária, *I.m.*, 73.

vetően két fő csoportját határozták meg a megakadásjelenségeknek,⁴ az egyes altípusok besorolása ugyanakkor változatos képet mutat. A legutóbbi kategorizáció a következő:⁵

bizonytalansági megakadások a néma szünetek, a hezitálások, az ismétlések, a töltelékszavak, az újraindítások és a nyújtások; hibák a téves szó, az agrammatikus formák, a kontamináció, téves kezdés, a nyelvem hegyén van jelenség (más néven TOT-jelenség), az anticipáció, a perszeveráció, a metatézis és az egyszerű nyelvbtlások.

Mindezen jelenségek a beszédprodukción levelti modellje szerint a beszédtervezés és –kivitelezés egyes szintjeihez köthetők (ld. 1. ábra). Ezek a következők: fogalmi előkészítés, lexikai válogatás, morfológiai kódolás, fonológiai kódolás, fonetikai kódolás és végül az artikuláció.⁶ A modell ugyan univerzálisnak tekinthető, a megakadásjelenségeket illetően azonban más nyelvekre más csoportosítást alkalmaznak, illetve bizonyos nyelvspecifikus jelenségek tovább árnyalják a képet.⁷

1. ábra A szóprodukción levelti modellje (Gyarmathy alapján⁸)

4 vö. GÓSY Mária, *A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései*, Magyar Nyelvőr, 2003, 257–277.

5 „Nyelvbtlás”-korpusz=Beszédkutatás. *Helyzetkép a beszédtudományról*, szerk. GÓSY Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2009, 257–258.

6 ld. LEVELT, Willem, *Speaking. From intention to articulation*, Cambridge, Massachusetts, A Bradford Book, 1989.

7 vö. pl. HOKKANEN, Tapio, *Slips of the tongue. Errors, repairs and a model*, Finnish Literature Society, Helsinki, 2001.

8 GYARMATHY Dorottya, *Különböző beszélők egyéni megakadásjelenségeinek sajátosságai*, Szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2005.

2 Jelen dolgozatban a szünettel foglalkozom. „A beszédfo-lyamatban jelentkező szünet olyan kismértékben akaratlagos beszédkimaradás, amely néma vagy jellel kitöltött, de független a beszédhang képzésétől.”⁹ Ezen belül a néma szünet amellet, hogy megakadásjelenségként tartjuk számon, tagoló szerepben is előfordul – vizsgálata több kérdést is felvet például a különböző funkciók elkülönítését illetően.

A beszédprodukció oldaláról a néma szünet biztosítja az artikulációhoz kellő légáramot, elősegíti az értelmi tagolást, a beszédtervezés során az ellentmondások, téves utalások feloldását, illetve a mentális lexikonban való keresési idő kitöltését, ugyanakkor a nyelvi kódolás módosítására is lehetőséget nyújt.¹⁰ Ehhez kapcsolódik az a megállapítás, amely révén NÉMETH Géza és OLASZY Gábor¹¹ a beszéd gépi alkalmazását vizsgálva a szupraszegmentális jegyek között tárgyalják a néma szüneteket. Munkájukat magyar nyelvű felolvasások alapján készítették, ahol a néma szünetek minimális időtartamát 30 ms-ban, átlagos időtartamát pedig néhány száz milliszekundumban határozták meg. Megfigyeléseik szerint mondatok között lényegesen hosszabb szünetek fordulnak elő, mint mondaton belül, azonban a mérhető adatok sok esetben eltérnek a hallgató szubjektív észleletétől.

KOHLER hozzáteszi, hogy a beszélő nincs feltétlenül tudatában annak, mely szegmentális tényezőt alkalmazza tagoló funkcióban, illetőleg meglehetősen nagyok az egyéni különbségek.¹² A szünetek aránya a spontán beszédben számos tényezőtől függ mint például az életkor, a beszédhelyzet, a téma, a szituáció, a kulturális meghatározottság, stb. GOLDMAN-EISLER (1968) szerint „egészséges felnőttek spontán anyanyelvi beszédében az elhangzó közlések mintegy harmadát teszik ki a néma szünetek, a hezitálások és ezek kombinációi”.¹³ Magyar anyanyelvűekkel végzett kísérletek négy résztvevős társalgási szituációban 10% körüli értéket mértek. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy dialógusok (és monológok) esetén a hallgatás és a csend fogalma is felmerül a beszélőváltások kapcsán,¹⁴ vagyis a szünetek nemcsak értelmi tagolást jelölhetnek, hanem a társalgás

9 GÓSY Mária, *A beszédzünetek kettős funkciója=Beszédkutató. Beszéd és társadalom*, szerk. G.M., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2000, 1–15.

10 GÓSY Mária, *I.m.*

11 NÉMETH Géza, OLASZY Gábor, *A magyar beszéd*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010.

12 idézi GÓSY Mária, *Pszicholingvisztika*, Budapest, Osiris, 2005, 178.

13 idézi GÓSY Mária, *I.m.*, 107.

14 vö. pl. MARKÓ, Alexandra, *A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége. Monologikus és dialogikus szövegek összevetése, valamint a hümmögés vizsgálata*, doktori disszertáció, Budapest, ELTE, 2005.

struktúrájával is kapcsolatba hozhatók. A dialógusokra irányuló vizsgálatok egy része úgy kezeli a párbeszédben megjelenő szünetet, mint potenciális beszédátvételi helyet (vagyis az aktuális beszélő szünetet tart ugyan, de nem áll szándékában átadni a szót a társalgás más tagjának, ennek ellenére mégis megtörténhet a beszélőváltás, ha a hallgató lezártnak érzekei a korábbi közlést¹⁵).

A beszédprodukcióban megjelenő tagoló szerepű szünetről tehát viszonylag biztos információink vannak. Nem mondható el ugyanaz a megakadásjelenséggént felmerülő néma szünettel kapcsolatban. „Az elemzések során meglehetősen nehéz biztonsággal megállapítani, hogy egy szünet az értelmi tagolás biztosítására, avagy egy szó keresése miatt jön létre.”¹⁶ Számos megakadásjelenségekkel foglalkozó kutatás kizárja vizsgálati köréből a néma szünetet.¹⁷ Bizonyos pozíciókban, a szövegtörnyezet ismeretével mégis igazolható a megakadási szünet jelenléte. MENYHÁRT kísérletében,¹⁸ amely a megakadásjelenségek életkor szerinti gyakoriságát vizsgálta, az eredmények szerint a magyar gyerekek megakadásainak 65%-át adja a néma szünet, továbbá más bizonytalanságra utaló megakadások 3 szavanként fordulnak elő a beszédükben. Látható tehát, hogy a néma szünet valóban a leggyakoribb megakadásjelenség a spontán beszédben.¹⁹ Jellemző ugyanakkor más típusokkal való együttes előfordulása is. BÓNA a hiba típusú jelenségek és a szünettartás kapcsolatát vizsgálva megállapította, hogy a megakadások előtti szünetek átlagosan hosszabbak, mint a megakadást követők, ugyanakkor a szünetek és a hibák észlelése nem mutatott korrelációt.²⁰ GYARMATHY az ismétlések és újraindítások szerkesztési szakaszának vizsgálatával foglalkozott,²¹ majd ugyanő a perszeveráció jellemzőit is feltérképezte.²² GYARMATHY Dorottya és

15 ld. BULL, M. and AYLETT, M., *An analysis of the timing of turn-taking in a corpus of goal-oriented dialogue*, Proceedings of the IC-SLP'98, Sydney, 1175–1178.

16 GÓSY Mária, *I.m.*, 92.

17 pl. HORVÁTH Viktória, *Megakadásjelenségek a párbeszédekben = Beszédkutatás. „Nyelvbottlás”-korpusz, tanulmányok*, szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2004, 187–199.

18 MENYHÁRT Krisztina, *A spontán beszéd megakadásjelenségei az életkor függvényében = Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia*, szerk. HUNYADI László, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2003, 125–138.

19 GÓSY Mária, *A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek... 257–277.*

20 BÓNA Judit, *A megakadásjelenségek akusztikai és percepciósi sajátosságai = Beszédkutatás. Tanulmányok Vértes O. András emlékére*, szerk. GÓSY Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006, 101–113.

21 GYARMATHY Dorottya, *A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások = Beszédkutatás. Helyzetkép a beszédtudományról*, szerk. GÓSY Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2009, 196–216.

22 U.ő., *A spontán beszéd időzítési zavara: a perszeveráció = Beszédkutatás. Kísérleti*

HORVÁTH Viktória közös vizsgálata pedig a téves szótalálás javításának temporális sajátosságaival foglalkozott.²³

A *percepció* oldaláról szemlélve a néma szünet –akár tagoló funkcióban, akár megakadásként szerepel– hozzájárul a könnyebb feldolgozáshoz, az entrópia csökkentéséhez, továbbá biztosítja a megértés és értelmezés folyamatait.²⁴ A beszédszünetet elsődlegesen az időtartam alapján dolgozzuk fel. Magyar anyanyelvűek az 500 ms-nál hosszabb jelkimaradásokat képesek nagyon biztosan azonosítani, ugyanakkor a szünetek egy részét nem is észlelik, azaz tudatosan nem szünetként dolgozzák fel. Percepció teszt eredménye kimutatta, hogy bár a beszélő közel azonos arányban tart szünetet szerkezethatárokon és egyéb helyeken, a hallgatók mégis szerkezethatáron várnak több szünetet.²⁵

3 Az eddigiekből kitűnik, hogy a *s p o n t á n d i a l ó g u s* a néma szünetek tekintetében (is) eltér a spontán narratívától. Ennek oka alapvetően az, hogy a hallgató feladata a társalgásban feltételezetten szükségszerűen a visszajelzés, míg monológ esetében ez nem lényegi elem. Dialógusok vizsgálatakor figyelembe kell tehát vennünk a résztvevők számát, a szituációt, valamint a témát. Az ilyen irányú kutatások központi kérdése, vajon a hallgató milyen szegmentális és szupraszegmentális jegyek alapján képes felismerni, akár előrejelezni a lehetséges beszélőváltás helyét.²⁶ A dialógusok nyelvspecifikus vizsgálata is folyik,²⁷ magyarra EVELLEI alkalmazta SACKS et al. rendszerét, illetve

és alkalmazott beszéd kutatás, szerk. GÓSY Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2010, 139–158.

23 GYARMATHY Dorottya, HORVÁTH Viktória, „A lónak is négy nyelve van, mégis megbotlik.” *A mentális lexikon útvesztői = Beszédkutatás. Kísérleti és alkalmazott beszédkutatás*, szerk. GÓSY Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2010, 171–183.

24 GÓSY Mária, *A beszéd szünetek kettős funkciója = Beszédkutatás. Beszéd és társadalom...* 1–15.

25 GÓSY Mária, *Pszicholingvisztika...* 169–170.

26 vö. pl. TABOADA, Maite, *Spontaneous and non-spontaneous turn-taking*, *Pragmatics* 16 (2006), 329–360., STIVERS, Tanya, NICOLAS J. ENFIELD, Penelope BROWN, Christina ENGLERT, Makoto HAYASHI, Trine HEINEMANN, Gertie HOYMAN, Federico ROSSANO, Jan Peter de RUITER, Kyung-Eun YOON, Stephen C. LEVINSON, *Universals and cultural variation in turn-taking in conversation*, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106 (2009), 10587–92., RUITER, Jan Peter de, Holger MITTERER, Nicolas J. ENFIELD, *Projecting the end of a speaker's turn. A cognitive cornerstone of conversation*, *Language* 82 (2006), 515–35.

27 WELLS, Bill, *Sue Peppé, Ending up in Ulster. prosody and turn-taking in English dialects = Prosody in conversation*, eds. Elizabeth COUPER-KUHLEN, Margret SELTING, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 57–101., OGDEN, Richard, *Non-modal voice quality and turn-taking in Finnish = Sound patterns in interaction*

a szünet tagoló szerepének fontosságát hangsúlyozza a beszélőváltás szervezésében.²⁸ Általában a magyar társalgások szupraszegmentális tényezőit MARKÓ vizsgálja.²⁹

Jelen vizsgálatomban arra keresem a választ, vajon kimutatható-e szabályszerűség a néma szünetek előfordulásában megakadásjelenségek környezetében. Ehhez a bemutatott elméleti háttér, valamint egy korábbi kutatás eredményei alapján³⁰ a következő hipotéziseket állítottam fel:

- 1) A megakadásjelenségek egyes altípusait eltérő gyakorisággal eltérő időtartamú néma szünetek kísérik.
- 2) Az átlagos szünetidők alapján következtethetünk a beszédprodukciónak különböző szintjeinek működési sajátosságaira.
- 3) Az általános iskolások lassabb tervezési folyamataikból adódóan várhatóan hosszabb szüneteket produkálnak, mint a beszédben gyakorlottabb felnőttek.

Anyag, módszer, kísérleti személyek Az elemzés saját adatgyűjtés anyagára épül, amely 2010 májusa és októbertől zajlott KREPSZ Valériával³¹ közösen két budapesti általános iskolában. A vizsgálati személyek második, negyedik, hatodik és nyolcadik évfolyamos, normál fejlődésű, egynyelvű diákok voltak. Minden osztálynál részt vettünk egy tanórán, majd ezt követően évfolyamonként 8-8 párral készítettünk interjút.

Az interjú alapjául egy ausztrál térképes módszer szolgált, amelyet Jean CARLETTA és Christopher S. MELLISH dolgozott ki.³² A módszer jellegéből adódóan a vizsgálat során az információ kerül előtérbe, ami a megfigyelői paradoxon csökkentése révén a köznapi megnyilatkozásokat leginkább megközelítő spontán beszédanyagot eredményez. Ezen feladatorientált dialógus keretében mesefigurákkal vagy jól

(Typological Studies in Language 62), ed. Elizabeth COUPER-KUHLEN, Cecilia E. FORD, Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins, 2004, 29–62.

28 EVELLEI Kata Dóra, *A szünetek szerepe a társalgásban. Különös tekintettel a beszélőváltásokra*, BA szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2009.

29 MARKÓ, Alexandra, *A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége. Monologikus és dialogikus szövegek összevetése, valamint a hümmögés vizsgálata*, doktori disszertáció, Budapest, ELTE, 2005.

30 MÉSZÁROS Katalin Edit, *Megakadásjelenségek sajátosságai a beszédfejlődés folyamatában. A néma szünetek szerepe az általános iskolások spontán dialógusaiban*, BA szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2011.

31 ld. KREPSZ Valéria, *A nemek közti különbségek megjelenése a spontán beszédben*. BA szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2011.

32 CARLETTA, Jean, MELLISH, Christopher S., *Risk-taking and recovery in task-oriented dialogue*, Journal of Pragmatics 26 (1996), 71–107., magyarra vö. HORVÁTH Viktória, *Megakadásjelenségek a párbeszédekben = Beszédkutatás. „Nyelvbtlás”-korpusz, tanulmányok...* 187–199.

felismerhető képekkel illusztrált, évfolyamonként növekvő komplexitású térképek segítségével párbeszédet kezdeményeztünk két egymásnak háttal ülő gyerek között. Az elhelyezés nem tette lehetővé sem a szemkontaktust, sem egyéb metakommunikációt, így a résztvevők csak nyelvi kifejezőkészségükre támaszkodhattak. A megadott utasítások szerint az egyik adatközlő (irányító) vezeti utasításaival a másikat (irányított) meghatározott pontokon keresztül egy kijelölt célpontba. A kísérlet fontos eleme, hogy az adatközlőknek adott két térkép nem teljesen egyforma (bizonyos figurák más helyen szerepelnek ld. 2. ábra), vagyis a résztvevőknek folyamatosan beszélniük kell ahhoz, hogy teljesíteni tudják a feladatot, hiszen a legprecízebb utasítások alapján sem lehet kikerülni az eltévedést.

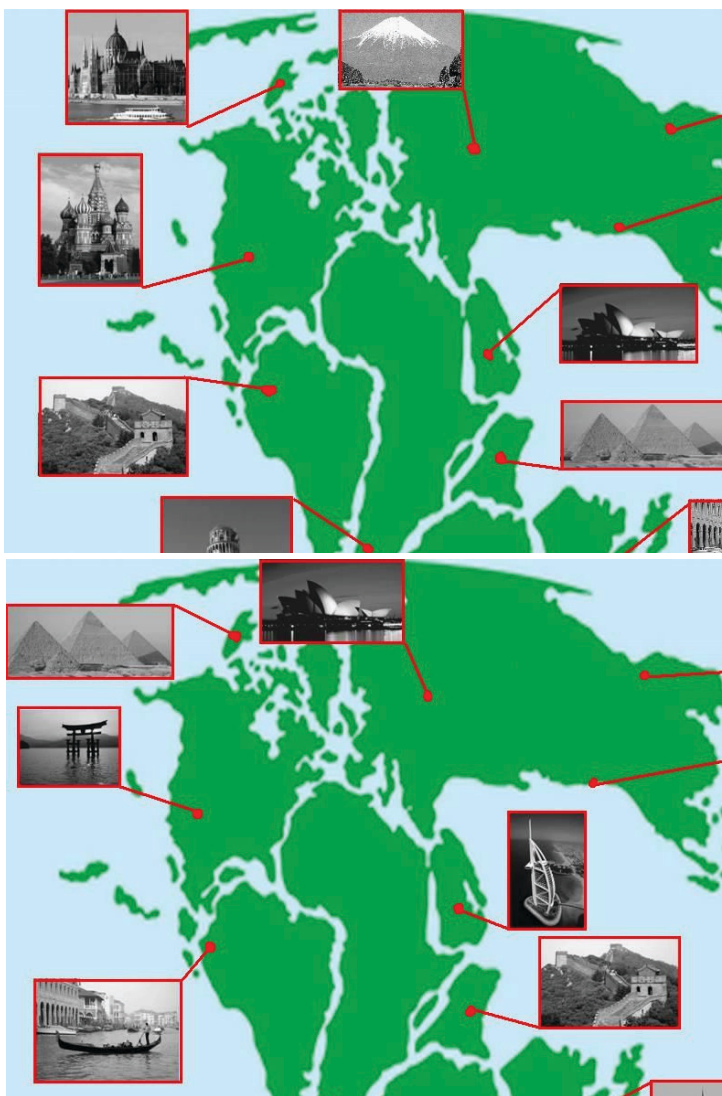
Az interjúkat az iskolák engedélyével digitálisan rögzítettük, majd a hangfelvételeket az egyes párok anyagára lebontva a Praat 5.2.19. szoftver³³ segítségével manuálisan, többszintű címkézéssel dolgoztuk fel (ld. 3. ábra). Az annotálás során a magyar helyesírás szabályait követtük mindaddig, amíg az elhangzottak ezt lehetővé tették³⁴. A társalgási szituációnak megfelelően külön sorban címkéztük az irányító, illetve az irányított megnyilatkozásait, valamint az egyéb beszédjelenéseket (pl. szünetek, megakadásjelenségek, beszélőváltások). A szegmentálás során felmerült az ún. virtuális mondatok jelölésének kérdése³⁵, azonban az egyes fordulók rövidege miatt ezt nem tartottuk mérvadónak, továbbá a szakirodalomban sincs konszenzus a kérdéskörben – általában a társalgáselemzésben nem mondatokat, inkább beszédszakaszokat vagy beszédlépéseket szokás elkülöníteni.

A létrehozott anyag évfolyamonként nyolc pártól származik, vagyis összesen 32 dialógust tartalmaz, a vizsgált szöveg egésze 55,58 perc. Az adatközlőktől felvett adatok között szerepel a lakóhely, a szülők foglalkozása, az életkor és az óvodai jel, amit az anonim adatközlők jelölésére használunk. Jelen vizsgálat az életkor kivételével eltekint az

33 BOERSMA, Paul, WEENINK, David, *Praat: doing phonetics by computer*. <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>

34 vö. NÉMETH Géza, OLASZY Gábor, *A magyar beszéd*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010, 264.

35 vö. GÓSY Mária, *Virtuális mondatok a spontán beszédben = Beszédkutatás. Elméleti és alkalmazott fonetikai tanulmányok*, szerk. G. M., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2003, 19–43., MARKÓ Alexandra, BÓNA Judit, *A spontán beszéd lejegyzésének néhány módszertani kérdése = Beszédkutatás. Tanulmányok Vértess O. András emlékére...* 127–133., VÁRADI Viola, *A virtuális mondatok műfaji meghatározottsága = Beszédkutatás. Sokszínű beszédtudomány*, szerk. GÓSY Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2008, 134–147., TÓTH Andrea, *Az életkor és a beszédtempó a virtuális mondatok észlelésében*, BA szakdolgozat, Budapest, ELTE, 2010.

2. ábra Nyolcadikosok számára készített térképek

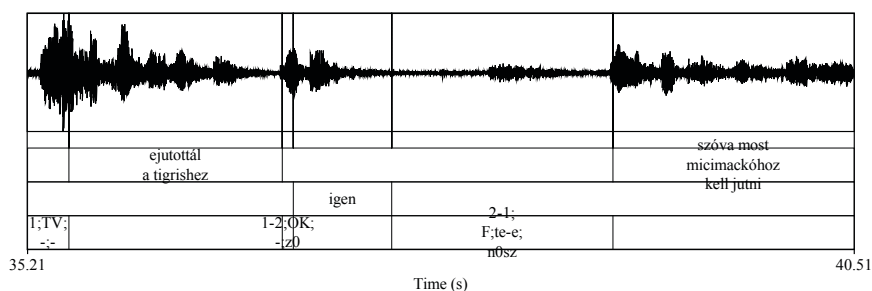
egyéb paramétereiktől, mivel elsődleges célja a korcsoportok mentén bemutatni a néma szünetek egyes típusainak alakulását. Az elemzéshez szükséges adatokat a Praat programból Excel táblázatba vezettük át, majd az Excel és SPSS 13.0 programok segítségével végeztünk számításokat a dialógusok összes időtartamára, a néma szünetek gyakoriságára, időtartamára és elhelyezkedésére vonatkozólag. Az elemzés során figyelembe vettük a kontextust is.

SZÜNETTÍPUSOK

A dialógusok átlagos időtartama évfolyamonként a következő: második osztályban 73,99 másodperc, negyedik osztályban 80,95 másodperc, hatodik osztályban 141,13 másodperc, nyolcadik osztályban pedig 120,75 másodperc. Az anyag egészét tekintve a beszéd néma szünetek nélkül 42,83 percet tesz ki, míg a néma szünetek összes időtartama mindössze 1,28 perc – vagyis arányuk csupán 2,89% a vizsgált szövegben.

Módszertanilag szükséges két fő szünettípus elkülönítése a társalgás szerkezetével összefüggésben: a fordulón belül megjelenő néma szünet (turn-internal pauses), valamint a beszélőváltáskor tapasztalható szünet (between-turn pauses), amelyet interakciós szünetnek nevezek. Habár azt tapasztaljuk, hogy a beszélőváltáshoz köthető szünetek gyakrabban jelennek meg, mint a fordulón belüliek³⁶, most az utóbbi kategóriára bemutatására szorítkozom, mivel a beszélőváltások nagymértékben kulturális meghatározottságúak is, míg a saját fordulón belül az egyéni beszédjellemzők dominanciájára számíthatunk.

A vizsgált csoporton belül elhatároljuk egymástól a tagoló szerepű néma szüneteket, valamint a megakadásjelenséghez köthetőket. Az elkülönítés eredménye szerint a fordulón belüli szünetek 64%-a tagoló, 35%-a megakadásjelenség környezetében fordul elő, 1% nem definiálható egyértelműen a kontextus alapján (ld. 4. ábra). A szakirodalomban nem találtam nyomát ilyen jellegű összevetésnek a néma szünet kapcsán, aminek oka feltehetőleg a jelenség más szempontú vizsgálatában keresendő.

Megjegyzendő, hogy a megakadásjelenségek közül bizonyos típusok vizsgálatától eltekintettünk. A nyújtás elhatárolása számos tényező függvénye (artikulációs tempó, egyéni beszédjellemzők, hangsúly,

36 „az interakciós szünetek adják az anyag egészében mért szünethelyek 56,25%-át” MÉSZÁROS Katalin Edit, *A beszédszünetek szerepe az iskolások spontán beszédében*, Elhangzott: II. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Hallgatói Konferencia, Veszprém, 2011. április 15.

koartikuláció, stb.³⁷), mérése problematikus és nagymértékben szubjektív. A freudi elszólás az általános iskolásoknál nem volt jellemző, ugyanakkor az agrammatikus formákat sem tekinthetjük egyértelműen megakadásnak ebben az életkori csoportban.³⁸

Tagoló funkciójának tekintettük a néma szünet, amennyiben szerkezethatáron, kötőszó előtt vagy névelő előtt valósult meg. A megakadási szünetre jellemző pozíciók ehhez képest jóval változatosabb képet mutatnak: kötőszó után, kötőszók között, hezitálás előtt, hezitálás után, újraindítás előtt, újraindítás után, újraindítás közben (vagyis szerkesztési szakasz), töltelékszó előtt, töltelékszó után, töltelékszók között, indulatszó előtt, indulatszó után, igekötő és igéje között, névelő után, névelők között, ismétlés előtt, ismétlés után, ismétlés elemei között (vagyis szerkesztési szakasz), szó belsejében. Ide sorolhatjuk még a szó félbehagyásakor tartott szünetet is. Előfordultak komplex helyzetek,³⁹ ezek részletes vizsgálata azonban túlmutat jelen tanulmány keretein.

A második pároknál összesen 104 db tagoló szünet tartást találunk, a negyedikeseknél csupán 76 db-ot, a hatodikosoknál 161 db-ot, a nyolcadikosoknál pedig 158 db-ot. Az előfordulások gyakoriságának növekedése alátámasztja azt a korábbi felvetésemet, amely szerint az iskolai oktatás hatására növekvő nyelvi tudatosság a felsőbb osztályokban a tagolás következetesebbé válását vonja maga után.⁴⁰ Amennyiben ugyanezen típus átlagos időtartamát vizsgáljuk, látható, hogy második osztályban 1243 ms, negyedik osztályban 1178 ms, hatodik osztályban 771 ms, nyolcadik osztályban pedig 898 ms. Az előfordulások száma fordítottan arányos a szünetek időtartamával, vagyis a nagyobbaknál gyakoribb a tagolás, ugyanakkor ez rövidebb szünetekkel történik. Ehhez természetesen számos tényező hozzájárul, mint például a beszédben való gyakorlottság, a szituáció, vagy a szemkontaktus hiánya miatt szükséges kognitív képességek fejlettségi foka.

A megakadási szünetek alakulása hasonló képet mutat, bár valamivel ritkább jelenségről van szó. Második évfolyamon össze-

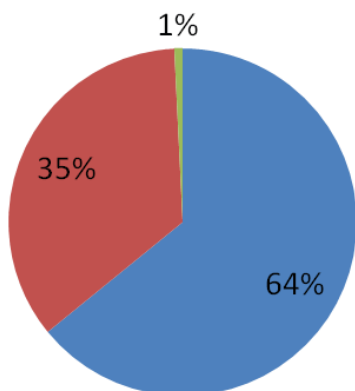
37 ld. BÓNA Judit, *Magánhangzónyújtások akusztikai fonetikai paraméterei = Beszédkutatás. Fonetika és pszicholingvisztika*, szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2007, 99–107., U.ő., *A nyújtás sajátosságai a dadogó és az ép beszédben = Beszédkutatás. Sokszínű beszédtudomány...* 148–156.

38 Az anyanyelv-elsajátítás folyamatáról bővebben ld. GÓSY Mária, *Pszicholingvisztika...*, illetve HORVÁTH Viktória, *A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknél = Beszédkutatás. Tanulmányok Vértes O. András emlékére...* 134–146.

39 ld. MÉSZÁROS Katalin Edit, *Megakadásjelenségek sajátosságai a beszédfejlődés folyamatában...* 2011.

40 vö. MÉSZÁROS Katalin Edit, *A beszédszünetek szerepe az iskolások spontán beszédében...*

■ tagoló szünet ■ megakadási szünet ■ ND szünet

4. ábra Tagoló és megakadásként előforduló szünetek százalékos megoszlása

sen 47, negyedik évfolyamon 63, hatodik évfolyamon 87, nyolcadik évfolyamon pedig 76 ilyen találunk, amelyek átlagos időtartama a másodikosoknál 1043 ms, a negyedikeseknél 1460 ms, a hatodikosoknál 745 ms, a nyolcadikosoknál 890 ms. Az összesített átlag 1002 ms, míg a tagoló néma szünetnél valamivel kevesebb, 971 ms. Az eltérés (31 ms) minimális, a percepció szempontjából elhanyagolható.

Felvetődik a kérdés, hogy a két funkció különbsége ellenére vajon miért ennyire hasonló a megvalósulás időtartama? Ebben a tekintetben valóban a kontextus az egyetlen tényező, ami támpontot nyújthat az elhatárolásban. Érdekes ugyanakkor, hogy a nem egyértelműen definiálható kategóriában 669 ms átlagidőtartamú szünetek szerepelnek, amelyek második osztályban egy, negyedik osztályban pedig öt alkalommal fordultak elő. A negyedikeseknél a másik két szünettípus nagyjából hasonló gyakorisággal (76 és 63) és időtartamban (1178 és 1460) realizálódott, míg a bizonytalan kategória ezeknél jóval rövidebb, és az értékek átlagos szórása is kisebb.

Amennyiben nem tételezzük fel, hogy kettős funkcióval bíró szünetekről van szó (a kutatás során nem észleltem erre utaló indokot), azt mondhatjuk, hogy ezek egy része valóban megakadás, másik részük pedig tagoló szerepű. A megakadások rövidegsége adódhat a rejtett önellenzési folyamatok működéséből,⁴¹ míg a tagolás időtartamának csökkenése a beszédtempó gyorsítására való törekvést jelezheti számunkra.⁴² Ugyanakkor a kategória vizsgálata további kutatásokat igényel.

41 ld. LEVELT, Willem, *Speaking. From intention to articulation*, Cambridge, Massachusetts, A Bradford Book, 1989., Gósy Mária, *I.m.*, U.ő., *Önellenzési folyamatok a spontán beszédben*, Magyar Nyelv, 2008/4, 402–426.

42 a beszédtempó életkor szerinti alakulásáról ld. Gósy Mária, *A beszédészünetek*

MEGAKADÁSJELENSÉGEK KÖRNYEZETÉBEN ELŐFORDULÓ NÉMA
SZÜNETEK A KORPUSZBAN

A teljes anyag elemzése során alfunkciókkal jelöltük az egyes pozíciókat, amelyekben a néma szünetek előfordultak. Ezek a következők: kötőszó előtt, kötőszó után, kötőszók között, hezitálás előtt, hezitálás után, újraindítás előtt, újraindítás után, újraindítás közben, töltelékszó előtt, töltelékszó után, töltelékszók között, indulatszó előtt, indulatszó után, igekötő és igéje között, névelő előtt, névelő után, névelők között, ismétlés előtt, ismétlés után, ismétlés elemei között, szó belsejében. Látható, hogy a megállapított kategóriák igazodnak a megakadásjelenségek korábban már ismertetett felosztásához: főként a bizonytalansági megakadások szerepelnek, illetve a hiba típusú jelenségek közül kettő (újraindítás és szünet a szóban). A nyújtást kizártuk a vizsgálat köréből, mivel mérését nem tartottuk objektíven megoldhatónak. Ezek mellett felvettünk két kiegészítő típust: a szó félbehagyásakor tartott szünetet, valamint a komplex eseteket, amikor például kötőszó után, illetve hezitálás előtt jelentkezik a jelkimaradás, így tehát utólag már nem tudjuk meghatározni, melyik jelenséghez milyen mértékben köthető.

Célszerű a szintaxis alapján meghatározott kategóriákat, valamint a megakadásjelenségeket különválasztani egymástól. Először lássuk a mondat szerkezetéhez kapcsolható alfunkciókat. A k ö t ő s z ó v a l kapcsolatos jelkimaradások megjelenhetnek a kötőszó előtt, a kötőszó után, valamint (kötőszóhalmozás esetén) kötőszavak között. Az előfordult komplex helyzetek a következők: hezitálás után és kötőszó előtt, kötőszó után és hezitálás előtt, kötőszó után és névelő előtt, névelő után és kötőszó előtt, kötőszó után és indulatszó előtt, töltelékszó után és kötőszó előtt. Minden évfolyamnál előfordul legalább egyszer a kötőszó előtt, kötőszó után, illetve a kötőszók között megjelenő szünet. Az összetett esetek viszonylag ritkák, ugyanakkor a „kötőszó után és hezitálás előtt” kategória minden osztálynál megtalálható. Ezek tehát a leggyakoribb szünethelyek a kötőszóhoz viszonyítva.

Természetesen az, hogy milyen szófajú szóval kapcsolatban jelentkeznek leggyakrabban néma szünetek, függ a szöveg típusától, a beszédhelyzettől, és számos egyéb külső tényezőtől. Jelen kutatás során viszonylag rövid fordulókból álló párbeszédekkel dolgoztunk, és gyakran találunk kötőszóval kezdődő megnyilatkozásokat is, ami eleve a kötőszó előtti szünettípus arányának növekedésével jár. Így arra

következtethetünk, hogy kötőszó előtt nem megakadásjelenségként, hanem tagoló funkcióban szerepel a néma szünet, vagyis a további vizsgálat során nem vesszük figyelembe ezt a kategóriát.

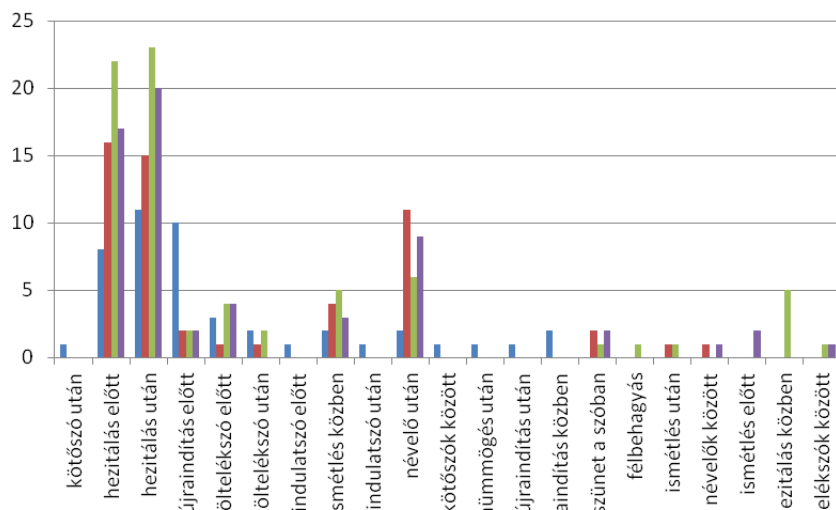
A következő az *indulatszóval* megjelenő szünettartás, amely két alaphelyzetben (indulatszó előtt, indulatszó után), illetve három komplex esetben (kötőszó után és indulatszó előtt, indulatszó után és névelő előtt, hezitálás után és indulatszó előtt) jelent meg a vizsgált anyagban.

Az *igekötő és igéje között* tartott néma szünet egy konkrét pozíciót jelent, amelyet a szakirodalom általában a *szünet a szóban* jelenség körébe sorol. Egyiket sem tekinthetjük tagoló szerepűnek, inkább a tervezési folyamat diszharmóniájára utalnak. A vizsgálati anyagban a szó belsejében tartott szünetek 7-szer, az *igekötő és igéje között* megjelenő szünetek csupán 3-szor fordultak elő (a negyedik évfolyamosok párbeszédeiben egyszer sem).

Számos nyelvben, így a magyarban is igen gyakori a *névelő előfordulása*. Természetesen ez a szöveg típusától is függ – jelen vizsgálat egy térképes feladatra épült, amely során a deixis igen fontos nyelvi művelet, itt tehát a névelők fokozott megjelenésével kell számolnunk. Ennek köszönhetően számos és igen változatos pozíciókban találunk néma szünetet a névelők környezetében: *névelő előtt, névelő után, névelők között, töltelékszó után és névelő előtt, hezitálás után és névelő előtt, kötőszó után és névelő előtt, névelő után és töltelékszó előtt, névelő után és kötőszó előtt, valamint indulatszó után és névelő előtt*.

A megakadásokkal összefüggő szünetek közé tartoznak a *hezitálás előtt, valamint a hezitálás után megjelenő jelkimaradások*. Egyes kutatók kombinált szünetként kezelik a néma és kitöltött szünet együttes megjelenését, amely megoldást azonban jelen tanulmány kapcsán nem tartottuk célszerűnek. Így a hezitálások időtartamát nem mértük külön, a következőkben tehát kizárólag a néma szünet hosszára vonatkozó eredményekre hivatkozom. A néma szünet a következő hezitáláshoz kapcsolódó komplex helyzetekben fordult elő: *hezitálás után és névelő előtt, hezitálás után és töltelékszó előtt, hezitálás után és indulatszó előtt, töltelékszó után és hezitálás előtt, valamint hezitálás után és ismétlés elemei között*.

Újra *indítás* előtt összesen 13, újraindítás után 1, újraindításon belül pedig 2 alkalommal találunk néma szünetet. Annak feltérképezése, hogy az újraindítás mint megakadásjelenség milyen mértékben jár együtt némaszünettel, a következő fejezet témája. Már most előrebocsáthatjuk azonban, hogy amennyiben jelkimaradás kapcsolódik az újraindításhoz, legtöbb esetben a jelenség előtt fordul elő. Újraindí-

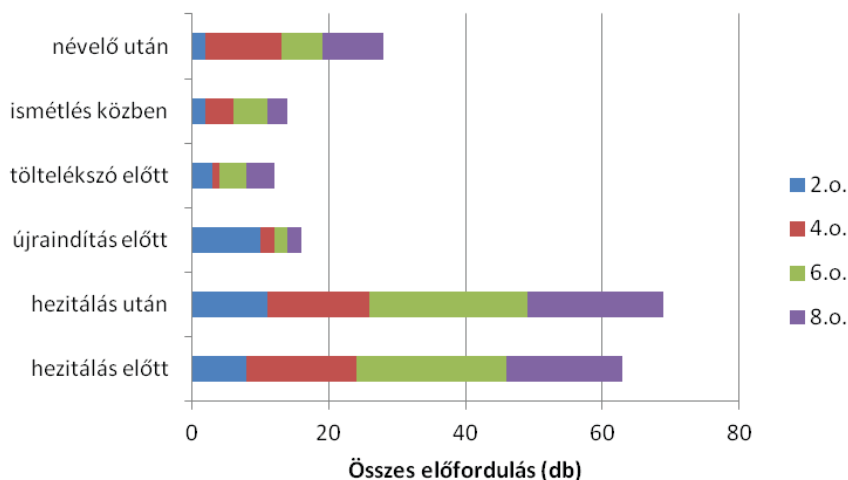

5. ábra Az összes megakadási szünetpozíció (db)

tás után és közben kizárólag a másodikosok anyagában találunk szünettartást. Ez a típus nem jelent meg komplex pozícióban.

A következőkben a *töltelékszóval* összefüggő szünettel foglalkozunk. A vizsgált anyagban leggyakrabban töltelékszóként felmerülő szavak a következők voltak: *így, úgy, ugye, ilyen, olyan, izé, tehát, szóval, most, igen, jó*. A töltelékszó előtt, illetve a töltelékszó után megjelenő szünetek a többi típushoz képest gyakorinak mondhatók (28 és 14 db), míg töltelékszavak között jelentősen csökken az előfordulások száma (4 db). A komplex helyzetek közül néhányat már felsoroltunk a korábbi kategóriák kapcsán, lássuk most ezeket összesítve: töltelékszó után és névelő előtt, névelő után és töltelékszó előtt, hezitálás után és töltelékszó előtt, töltelékszó után és kötőszó előtt, illetve töltelékszó után és hezitálás előtt. A két leggyakrabban megjelenő típus a névelő után és töltelékszó előtt (5 db), valamint a hezitálás után és töltelékszó előtt megjelenő néma szünet (8 db).

Végül nézzük meg az *ismétléssel* összefüggő néma szünetek alakulását. Legtöbbször ismétlés elemei között tartottak szünetet az adatközlők (15 eset). Ismétlés előtt eggyel több alkalommal (4) találunk szünetet, mint ismétlés után, az évfolyamok között azonban aránytalan a jelenség előfordulásának megoszlása.

6. ábra Valamennyi korcsoportnál megjelenő pozíciók

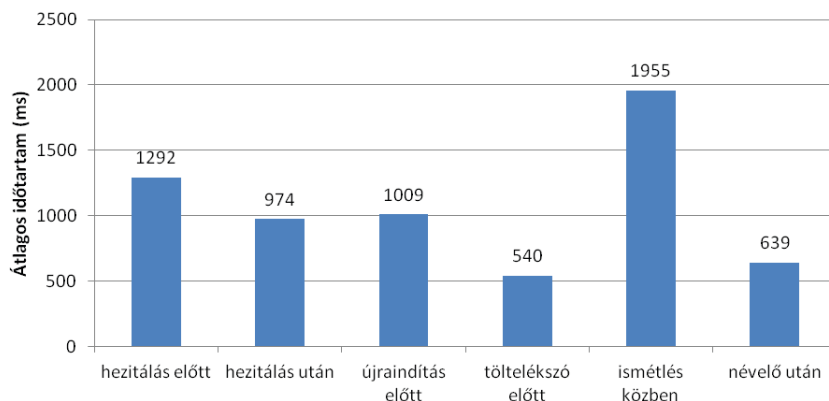
A LEGGYAKORIBB MEGAKADÁSOKHOZ KÖTHETŐ SZÜNETPOZÍCIÓK RÉSZLETES ELEMZÉSE

1. A tagoló szerepű szünettartás vizsgálatával egy korábbi tanulmányban részletesen foglalkoztam⁴³, a továbbiakban tehát a megakadásjelenséghez köthető néma szünetekről kívánok bővebb elemzéssel szolgálni. A kiértékelésnél tapasztaltuk, hogy egyes kategóriák csak egy-egy évfolyamnál jelentek meg (ld. 5. ábra). Kizárólag a másodikosoknál jellemző a kötőszó után és között, az indulatszó előtt és után, a hümmögés után, az újraindítás után és közben való szünettartás. Ez egyben azt is mutatja, hogy a felsoroltak közül náluk adatolhatók legtöbbször bizonyos megakadásjelenségek. A hümmögés és az indulatszó gyakori használata például jelentősen visszaszorul a nagyobbaknál. Ugyanakkor csak a másodikosoknál nem fordul elő szünet a szóban, aminek oka feltehetőleg a mentális lexikon szerveződésében keresendő – erre az időszakra tehető a holisztikus és analitikus tárolás közötti átmenet.⁴⁴

Olyan típust, amely kizárólag a negyedik évfolyamos adatközlőknél fordul elő, nem találunk, viszont a névelő utáni szünettartás kiemelkedő számban van jelen ebben a korosztályban. A hatodik osztályosoknál találjuk az egyetlen félbehagyással társuló néma szünetet, valamint öt hezitálás közben tartott szünetet. Az anyag egészére jellemző a hezitálást megelőző vagy követő szünettartások nagy száma,

⁴³ MÉSZÁROS Katalin Edit, *Megakadásjelenségek sajátosságai a beszédfejlődés folyamatában...* 2011.

⁴⁴ ld. pl. GÓSY Mária, *Az életkor hatása a mentális lexikon működésére*, Magyar Nyelvőr, 2000/4, 410–423.

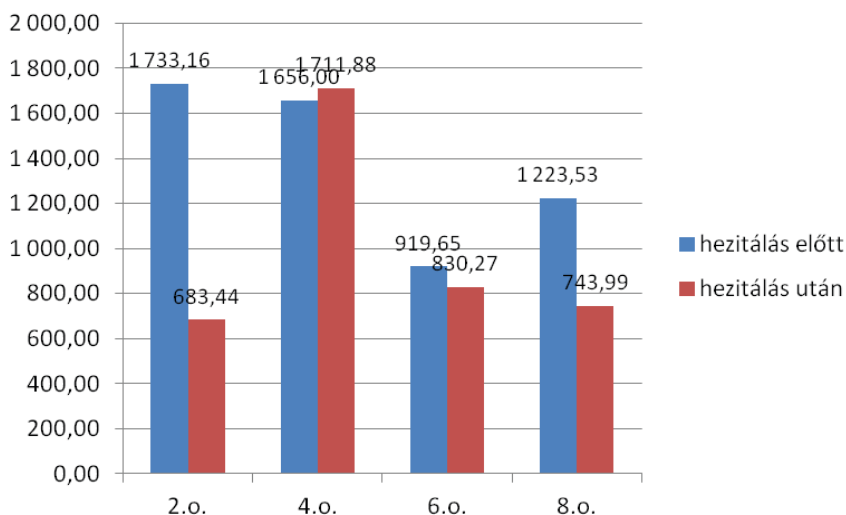

7. ábra A valamennyi korcsoportnál előforduló szünethelyeken mért átlagos időtartam

amelyet a szakirodalomban kombinált szünetnek is szokás nevezni. Ennél ritkább, amikor a hezitálást megszakítja a néma szünet. A szünet előtti és utáni hezitálások nagyobb mintán történő összevetése magyarázatot adhat a jelenség okaira és esetleges funkciójára.

Végül nézzük, melyek a kizárólag a nyolcadikosoknál adatolt jelenségek. Ismétlés előtt semelyik másik évfolyam nem tartott néma szünetet, és ennél a korcsoportnál is csak két előfordulást találunk. Felmerül a kérdés, hogy amennyiben a szünettartás alatt megtörtént a korrekció, miért van szükség még magára az ismétlésre is. A válasz részben a jelenség ritkaságában rejlik: elképzelhető, hogy komplikáltabb hiba áll a háttérben, amelynek javításához nem ad elegendő időt a szünettartás (átlagosan 283 ms), tehát az ismétlés nyújtotta időre is szükség van. Ugyanakkor valószínűsíthetjük, hogy a tervezés során az ismételt szót követő elemek voltak problematikusak.

2. Huszonegy különböző pozíciót találtunk a dialógusok vizsgálatokor, amelyek közül tíz csupán egy-egy korosztálynál fordult elő. Most azokat a szünethelyeket vizsgáljuk, amelyek minden életkori csoportnál megtalálhatók (ld. 6. ábra). Ezek a következők: hezitálás előtt, hezitálás után, újraindítás előtt, töltelékszó előtt, ismétlés közben, névelő után. BÓNA fiatalok és idősek bizonytalansági megakadásait vizsgálva azt találta, hogy a leggyakoribb típus egyöntetűen a hezitálás volt, míg a töltelékszavak és a nyújtások aránya jellegzetes megoszlást mutatott. A kutatásban a hezitálások átlagos időtartama 344, illetve 381 ms volt. Megállapítást nyert, hogy „az idősek ritkábban hezitálnak, hezitálásaik szignifikánsan hosszabbak, mint a fiatalokéi, ugyanakkor a kitöltött szünetek időtartama sokkal gyakrabban elegendő volt a beszédtervezési bizonytalanságok feloldására és a korrekciók elvégzésére, mint a fiatalok beszédében”. Ugyanezen

8. ábra A hezitálás előtt és után mért átlagos szünetidőtartamok (ms)

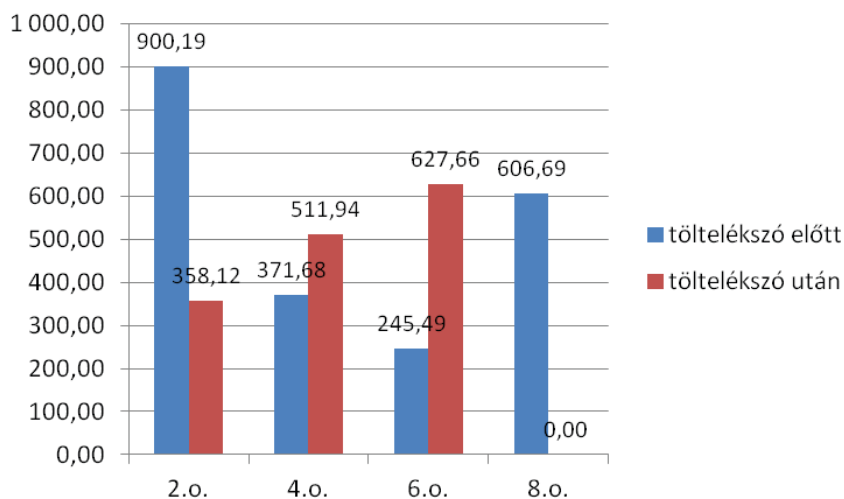
korpuszban az ismétlések szerkesztési szakasza az idősebb korosztály körében átlagosan 295 ms, a fiatalabbaknál 560 ms volt. Vizsgálták még az újraindításokat és a szünet a szóban jelenségeket.⁴⁵

A hezitálás tehát életkortól függetlenül igen gyakori megakadásjelenség, míg a töltelékszavak és ismétlések feltehetően életkorhoz, nyelvi divathoz (is) kötöttek. Emellett rendkívül sokszor találkozunk a hezitálás néma szünettel történő kombinálódásával, amely révén viszonylag hosszú időt nyerhet a beszélő a tervezési folyamat ellenőrzésére, illetve javítására. Felmerül a kérdés, miért nem elegendő erre csak a hezitálás, vagy csak a néma szünet. A választ részben a nyelvi sztereotípiákban, részben a nyelv kulturális meghatározottságában kereshetjük. Az „özés”-nek is nevezett stratégia egyre kevésbé elfogadott, ezért a beszélők igyekeznek minél ritkábban, minél rövidebb időtartamban alkalmazni. Ugyanakkor a néma szünet maximális elfogadható időtartama különösen társalgás esetében kultúránként eltérő,⁴⁶ és amennyiben egy beszélő átlépi az adott határértéket, potenciális szóátvételi helyet biztosít a beszédpartner(ek) számára.

Térjünk át az ismétlésre. Az ismétlés szerkesztési szakaszként megvalósuló néma szünet a negyedik leggyakoribb jelenség az általános iskolások anyagában. Bár tudjuk, hogy a szó kétszeri kimon-

45 vö. BÓNA Judit, *Bizonytalansági megakadások idősek és fiatalok spontán beszédében = Beszédkutatás. Kísérleti és alkalmazott beszédkutatás...* 125–138.

46 SHIGEMITSU, Yuka, *Different interpretations of pauses in natural conversation and Japanese, Chinese and Americans*. Technical report, Academic Reports Fac. 9 Eng. Tokyo Polytech. Univ. Vol. 28 (2005).

9. ábra A töltelékszó előtt és után mért átlagos szünetidőtartamok (ms)

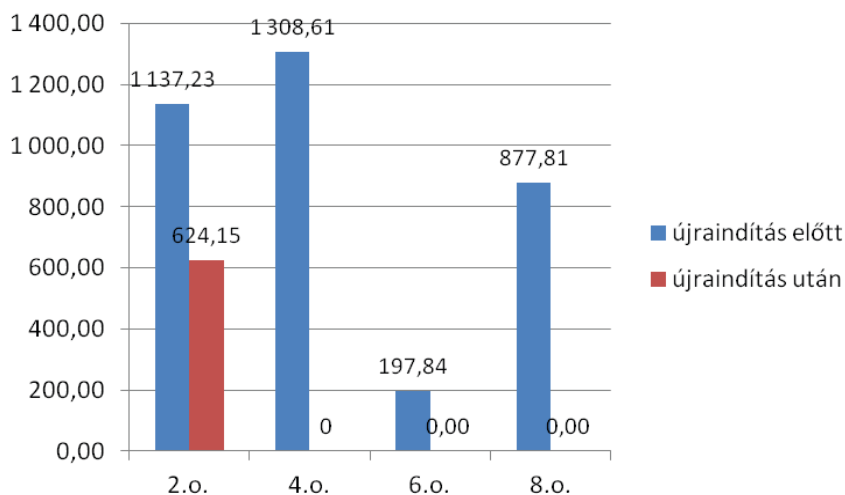
dása sokszor már önmagában elegendő időt nyújt a korrekciós folyamatokra, általában az érthetőség fenntartása is közrejátszik egy-egy lexikai elem megismétlésében.⁴⁷ Mindez összefügghet a szerkesztési szakasz hosszával (ti. minél hosszabb idő telt el az utolsó helyes szó kimondása után, annál nagyobb szükség van megismétlésére), ennek vizsgálata azonban bonyolult, hiszen az ismétlés „elhagyása” nem ragadható meg az elhangzott közlésben. Megjegyzendő, hogy jelen kutatásban külön kezeltem a névelő, töltelékszó és kötőszó kategóriák ismétlését, mivel ezek bizonyítottan másként tárolódnak a mentális lexikonban, mint a funkciószavak.⁴⁸

A következő megakadástípus az újraindítás. Nagyszámú előfordulása mellett talán a legkevésbé kontrollálható jelenségek egyike, amely tulajdonsága összefügghet a „felismerési pont” hipotézissel.⁴⁹ Az újraindítás előtt tartott szünet utalhat arra, hogy a probléma a felszínen később jelentkezni fog, ilyen értelemben tehát a néma szünetnek előrejelző funkciója is lehet. Továbbra is kérdés azonban, hogy a diszharmónia miért nem oldódik meg a szünettartás alatt (átlagosan igen hosszú időtartamról van szó, mint később látni fogjuk), miért történik újraindítás.

47 vö. HOKKANEN, *I.m.*

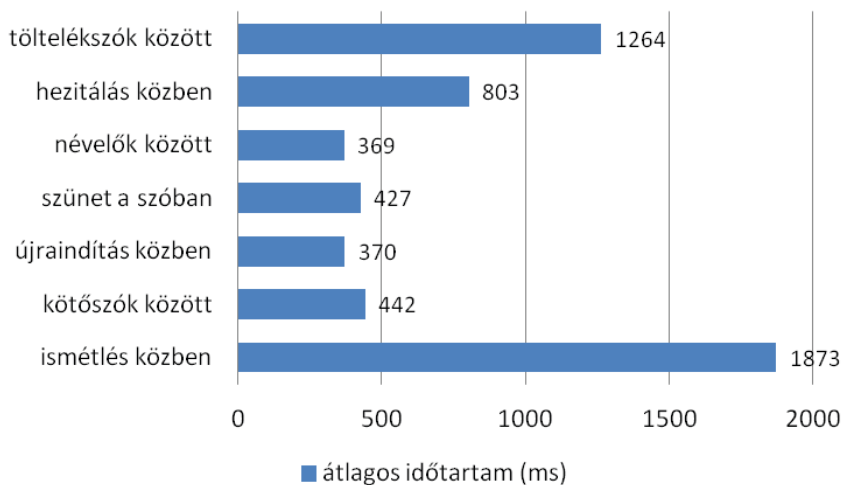
48 ld. pl. GÓSY Mária, *Szóasszociációs műveletek az életkor függvényében, Alkalmazott nyelvtudomány*, 2001/1, 17–30.

49 ld. GYARMATHY Dorottya, *A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások = Beszédkutatás. Helyzetkép a beszédtudományról*, szerk. GÓSY Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2009, 196–216.

10. ábra Az újraindítás előtt és után mért átlagos szünetidőtartamok (ms)

Jelen anyagban jellemzően az eddig bemutatott leggyakoribbnak számító megakadások társulnak hosszabb szünettartással (ld. 7. ábra), a szünetidőtartamok ugyanakkor nem követik szorosan az előfordulások számát, tehát nem feltétlenül a legtöbbször tapasztalt jelenség környezetében találjuk a leghosszabb szüneteket. A hat pozíció közül négy esetben 1000 ms feletti értéket találunk, ami a hazai szakirodalom szerint hosszú szünetnek tekinthető (500 ms-ot meghaladó)⁵⁰

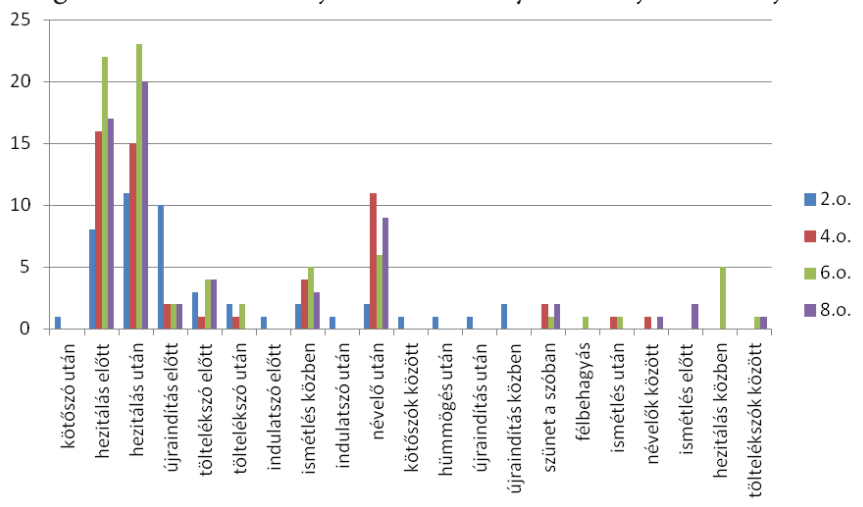

11. ábra A szerkesztési szakaszok átlagos időtartama valamennyi korcsoportnál

⁵⁰vö. MARKÓ Alexandra, *A temporális szerkezet jellegzetességei eltérő kommunikációs helyzetekben = Beszédkutatás. Tanulmányok a beszédprodukción és a beszédpercepció területéről*, szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2005, 63–77.

értéknek legalább kétszerese. Ha figyelembe vesszük továbbá, hogy bizonyos esetekben az „előtt” és „után” elnevezésű altípusok ugyanazon elem környezetében fordultak elő, összességében igen hosszú szakaszokat kapunk, amelyek során az információátadás (szigorúan véve) szünetel.

A töltelékszó előtt előforduló szünetek bemutatása előtt a töltelék szó terminus pontosítása szükséges. A hagyományos grammatikák még más értelemben használják a fogalmat, sőt a spontán beszéd kutatói között is vannak eltérések ezen a téren. GÓSY Mária és HORVÁTH Viktória a töltelékszóvá válás folyamatát mutatja be fonetikai szempontú elemzés segítségével,⁵¹ DÉR vizsgálata pedig kifejezetten a töltelékelemekre irányul pontosítva szerepüket a kommunikációban⁵². A hazai és külföldi szakirodalom alapján azt látjuk, hogy folyamatosan bővül az ilyen szerepű kifejezések köre, mégpedig igen gyakran más kifejezések funkcióváltozása révén. Dolgozatomban a töltelékszó kifejezést használom, amely magában foglalja azokat a kifejezéseket, amelyek a megnyilatkozás jelentéséhez lényegileg nem járulnak hozzá, ugyanakkor az ún. diskurzusjelölőket is. (Dér Csilla Ilona idézett tanulmányában elkülöníti egymástól a véletlenszerűen megjelenő töltelékelemeket az előfordulás tekintetében rendszerszerűséget mutató diskurzusjelölőktől, amelyeknek saját funkciójuk van:

12. ábra Az összes megakadási szünetpozíció (db)

51 GÓSY Mária, HORVÁTH Viktória, *Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását?* = *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban, Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 88, szerk. KESZLER Borbála, TÁTRAI Szilárd, Budapest, Tinta Kiadó, 2009, 37–45.

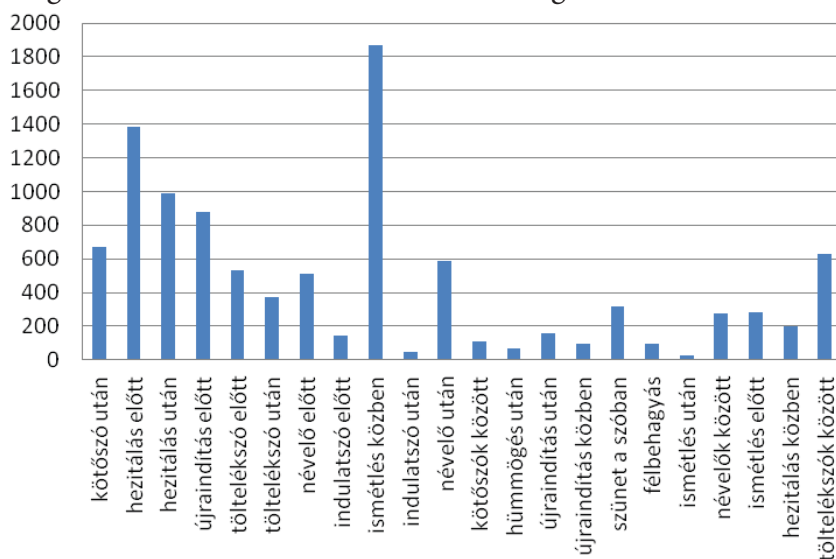
52 DÉR Csilla Ilona, *„Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben* = *Beszédkutató. Kísérleti és alkalmazott beszéd-kutatás*, szerk. Gósy Mária, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2010, 159–170.

a figyelmet a követő elemre irányítják.) A töltelékszó előtti szünettartás viszonylagos rövidegsége látható az ábrán, ami azt igazolja, hogy a töltelékszók előhívása – mint arra korábban már utaltam – egyszerűbb, mint például a funkciószavaké.

Amennyiben összevetjük a hezitálással álló szünetek időtartamait az ismétlések szerkesztési szakaszával, látható, hogy az utóbbi típus megközelítőleg kétszeres értéket vesz fel. A kombinált szünetek indokoltságát a spontán beszédben fentebb már kifejtettük. Miközben a néma szünet és a hezitálás időtartama egymás közelében korlátozott, addig az ismétlések esetében nem jelent problémát az esetleges hosszabb szerkesztési szakaszok beiktatása, ugyanis a szintaktikai-szemantikai befejezetlenség megátolja a társalgásban a szóátvétel létrejöttét, illetve az ismétlés révén a percepció sem sérül nagymértékben.

A SZÜNET ELHELYEZKEDÉSE A MEGAKADÁSJELENSÉGHEZ KÉPEST

A néma szünet vagy a megakadásjelenség előtt, vagy utána helyezkedhet el. Bizonyos esetekben felmerül a köztes pozíció is, amelyet ismétléseknél és újraindításoknál szerkesztési szakasznak nevez a szakirodalom.⁵³ BÓNA megállapította, hogy a megelőző szünettartás átlagértéke általában szignifikánsan hosszabb, mint a követő szünettartásé.⁵⁴ Ez igazolódott az általános iskolások dialógusainak elemzésekor is.

13. ábra A szünetek átlagos időtartama az anyag egészében (ms)

53 ld. pl. GYARMATHY Dorottya, *A beszélő bizonytalanságának jelzései: ismétlések és újraindítások = Beszédkutatás. Helyzetkép a beszéd tudományról...* 196–216.

54 BÓNA Judit, *A megakadásjelenségek akusztikai és percepciósi sajátosságai = Beszédkutatás. Tanulmányok Vértés O. András emlékére...* 101–113.

Nézzük először a *h e z i t á l á s* előtt, illetve után mért néma szünetek időtartamát (ld. 8. ábra). Minden évfolyamnál előfordul mindkét helyzet, és általában az első realizálódik hosszabb időtartamban, az adatok szórása azonban jelentős. A negyedikesek és a hatodikosok összesített eredményében viszonylag kiegyenlítettek az átlagok, miközben a másodikos és nyolcadikos pároknál majdnem 2:1-es arányt tapasztalunk. Ennek okát az előfordulások számában is kereshetjük (*hezitálás* után valamivel többször fordult elő néma szünet), ugyanakkor feltételezhető, hogy a *diszharmónia* – amelynek következménye például maga a *hezitálás* is – a kombinált szünet ideje alatt feloldásra kerül, tehát a (bármely) megakadásjelenség utáni szünettartás szükségszerűen rövidebb.

A következő típus a *t ö l t e l é k s z ó* előtti, valamint utáni szünet. Ennek alakulása más képet mutat, mint amit a *hezitálás*nál tapasztaltunk (ld. 9. ábra). A második osztályosoknál még egyértelműen a megelőző néma szünet átlagértéke a magasabb, a negyedik és hatodik évfolyamosoknál azonban szinte fordított a helyzet. A nyolcadikosoknál ugyanakkor csak az első típus fordult elő, itt tehát nincs módunk összehasonlításra. A gyakoriságot tekintve *töltelékszó* után körülbelül feleannyiszor volt szünettartás, mint előtte, ami azzal magyarázható, hogy a *töltelékszó* (a *hezitáláshoz* hasonlóan) bizonytalansági megakadás, tehát az előtte megjelenő néma szünet már „részt vesz” a probléma megoldásában, ezért csak ritkán van szükség arra, hogy utána is tartsunk szünetet.

Az *i s m é t l é s e k n é l* egyik évfolyam esetében sem található meg a megelőző és követő szünettartás egyszerre. Másodikosoknál egyik típus sem jelenik meg, negyedikeseknél csak ismétlés után van mérhető adat, hatodik és nyolcadikosoknál pedig csak ismétlés előtt. Feltehetőleg ez a szerkesztési szakasz hosszával áll összefüggésben, amellyel a fejezet második felében foglalkozom bővebben.

Ugyancsak bizonytalansági megakadás az *ú j r a i n d í t á s*. Itt szintén a megelőző szünetek jellemzőek, olyannyira, hogy újraindítás után kizárólag a másodikosoknál találunk néma szünetet, amelynek átlagértéke jóval alacsonyabb az újraindítás előtt szereplőnél (ld. 10. ábra). A többi évfolyam adatainak nagy szórása, illetve a kevés előfordulás miatt nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket erre a típusra vonatkozóan.

Lássuk most a *s z e r k e s z t é s i s z a k a s z o k* alakulását (ld. 11. ábra). Hét különböző ilyen pozíciót különíthetünk el az anyagban, amelyek közül négy (*töltelékszók* között, *névelők* között, *kötőszók* között és *ismétlés* közben) az *ismétlés* csoportjába tartozik. *Hezitálás*

közben csak a hatodikosok tartottak szünetet összesen öt alkalommal. A szünet a szóban jelenség a második évfolyamosok kivételével minden korcsoportnál előfordult egy vagy két alkalommal, ezzel szemben újraindítás közben csak a másodikosok tartottak szünetet összesen kétszer. Minden típus 350 ms fölötti átlagértéket mutat, vagyis nem valószínű, hogy a rejtett önmonitorozás vezet a javításokhoz, itt minden esetben a felszíni visszacsatolás működésére kell gondolnunk. Ugyanakkor nem találunk 2000 ms-nál nagyobb adatot, ami azt jelenti, hogy az ennél hosszabb néma szünetek már bizonyára nem egyszerű megakadásjelenségek, hanem komplexebb problémát jeleznek.

Jól kirajzolódik, hogy az ismétlésre döntően az elemek között tartott szünet jellemző, illetve a megakadásjelenségek közül az ismétlésre jellemző leginkább a köztes szünetezés. Jellegzetes még az átlagos időtartamok alakulása. Az alapkategória (vagyis a funkciószavak ismétlése) szerkesztési szakaszának átlaga kiemelkedően magas, majdnem eléri a 2000 ms-ot, amit a magyar beszélők már akár kínos hallgatásnak is érzékelhetnek. Hogy ez mégis miért nem zavaró a hallgató számára, arról korábban ejtettünk szót. Ugyanakkor az ismétlés más típusai közül legrövidebb a névelők között tartott szünet, majd a kötőszók közötti, végül pedig a töltelékszók közötti. Ez természetesen összefügg az adott elem gyakoriságával (ami névelők esetében kiemelkedő), hosszával, az aktuális kontextussal, stb.

Mindezt összevetve GYARMATHY eredményeivel⁵⁵, azt látjuk, hogy míg ott felnőtteknél spontán beszédben az ismétlések szerkesztési szakasza átlagosan 277 ms, az általános iskolásoknál ez az érték hétszer nagyobb. Összefüggésben állhat ez azzal, hogy az ismétlés mint a beszédtervezés és -kivitelezés esetleges diszharmóniáit feloldó időnyerési stratégia a felnőttekre kevésbé jellemző, mint az idősebbekre vagy a gyerekekre. Ugyanakkor az általunk vizsgált korcsoport esetében még fennáll a beszédben való gyakorlatlanság, valamint a feladat szokatlan voltának ténye is, amely révén esetleg nehezítették a hozzáférési folyamatok, több megakadással, hosszabb szünetekkel kell számolnunk.

Az eddigiekben a fordulón belül megjelenő néma szünettel foglalkoztunk általános iskolások spontán dialógusaiban. Miután elhatároltuk egymástól a tagoló szerepű néma szüneteket és a megakadásjelenséghez köthetőket, az utóbbiak részletes elemzését végeztük el. Egyes kategóriák csak egy-egy évfolyamnál jelentek meg, a hümmögés és az indulatszó gyakori használata például kifejezetten az alsóbb osztályokra volt jellemző. Azon szünehelyek vizs-

Összegzés

⁵⁵ GYARMATHY, *I.m.*

gálata, amelyek minden életkori csoportnál megtalálhatók voltak azt mutatta, hogy néma szünettel főként a bizonytalansági megakadások társulnak, illetve jellemzően a leggyakoribbnak számító típusokhoz járulnak hosszabb (1000 ms feletti) szünetidőtartamok. A hezitálás életkortól függetlenül igen gyakori megakadásjelenségnek bizonyult. Az ismétlés vizsgálatában külön kezeltük a névelő, töltelékszó és kötőszó kategóriák ismétlését a funkciószavakétól, illetve azt tapasztaltuk, hogy itt nem jelentett problémát az esetleges hosszabb szerkesztési szakaszok beiktatása, ugyanis a szintaktikai-szemantikai befejezetlenség meggátolja a szóátvétel létrejöttét, illetve az ismétlés révén a percepció sem sérül nagymértékben. A néma szünet megakadásjelenséghez képest való elhelyezkedésének elemzése rávilágított arra, hogy az anyagban a néma szünetek 45%-a megakadásjelenség előtt található, ezek átlagidőtartama pedig kb. 60%-kal hosszabb, mint a megakadást követőké. Ugyanakkor a szerkesztési szakaszok átlagosan 350 és 2000 ms között valósultak meg.

Végül vizsgáljuk meg az összes előfordulást és ezek átlagos időtartamát (ld. 12. és 13. ábra). Kitűnik, hogy a legtöbb esetben 5-nél kevesebbszer fordul elő egy-egy típus (miközben a kiemelkedően gyakoriak sem érik el a 25 db-ot egy évfolyamon belül), és sokszor 200 ms alatti átlagértékkel realizálódik. Az anyag tehát változatos ugyan, de a tipikusnak tekinthető esetek körét viszonylag kisszámú kategória alkotja. Ez természetesen jellemző a spontán beszédre, gondoljunk csak a beszédhangok vagy a szavak gyakoriságát bemutató elemzésekre.

Kiemelkedő a hezitáláshoz köthető szünettartás. Ennek értékeit Horváth⁵⁶ eredményeivel összevetve, ahol felnőtteknél hezitálás előtt 599 ms, hezitálás után 498 ms volt a néma szünetek átlagidőtartama, óvodásoknál pedig 1186 ms, illetve 1105 ms, láthatjuk, hogy hasonló a tendencia, vagyis az általános iskolások adatai az óvodások értékeihez állnak közelebb. Az egyes évfolyamok anyagában kirajzolódik a hezitálás előtti néma szüneteknek az életkor előrehaladásával való rövidülése, míg hezitálás után nem látunk egyértelmű változást.

Következtetések Az eredmények alapján igazolódott a tanulmány elején megfogalmazott feltételezés, amely szerint a megakadásjelenségek egyes altípusait eltérő gyakorisággal eltérő időtartamú néma szünetek kísérik. Második hipotézisem, vagyis hogy az átlagos szünetidők alapján következtethetünk a beszédprodukción különböző szintjeinek működési saját-

tosságaira, ugyancsak helytállóan bizonyult a megfelelően gyakori szünettípusok esetében.

Láthattuk, hogy leggyakrabban (az összes pozíció 54%-a) kitöltött szünet környezetében fordult elő a néma szünet, aminek lehetséges oka például a szünettartás kommunikációs szerepe, a beszédhelyzet, vagy a nehezített hozzáférés. 1000 ms-ot meghaladó, magasnak számító átlagérték hezitálás előtt és ismétlések szerkesztési szakaszaként fordultak elő. Ezek bizonytalansági típusok, ami ismételten adódhat a feladat jellegéből is, de a spontán beszédre eleve ezek többsége jellemző a hibatípusú megakadásokkal szemben. Gyakori volt a töltelék-szók, névelők és kötőszók ismétlése, halmozása, amelyet az ismétlés speciális fajtájának tekintettünk a feltételezhetően könnyebb hozzáférés, klisészerű tárolás miatt.

Átlagosan 100 ms-nál rövidebbek voltak az ismétlés után tartott szünetek, valamint az újraindítások szerkesztési szakaszai. Ha elfogadjuk LEVELT⁵⁷ azon megállapítását, amely szerint a visszacsatolás után a javítás legkevesebb 100 ms alatt végbemegy, akkor probléma megoldása ezeknél az eseteknél valószínűleg már a néma szünet kezdete előtt megtörténhetett.

57 LEVELT, *I.m.*